

Соціально-економічна історія України

УДК 330.8

М. В. Поставнича

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ТА АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЇЇ РОЗВИТКУ КІНЦЯ XVIII - ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджується розвиток економічної теорії в Україні, який відбувався на власному суспільно-економічному ґрунті класичної школи політичної економії, західно-європейських та російських соціалістичних вчень, у тому числі й марксизму.

Ключові слова: реформа, кріпацтво, класична політекономія, психологічна школа, маржиналізм, математична школа.

В статье исследуется развитие экономической теории в Украине, который проходил на собственной общественно-экономической почве классической школы политической экономии, западно-европейских и российских социалистических учений, в том числе и марксизма.

Ключевые слова: реформа, крепостничество, классическая политэкономия, психологическая школа, маржинализм, математическая школа.

The article explores the development of economic theory which was held in Ukraine on its socio-economic basis of classical school of political economy, Western-European and Russian socialist doctrines, including Marxism.

Key words: reform, serfdom, classical political economy, psychological school marginalize, Research and Education.

Постановка проблеми. Формування економічної думки в Україні відбувалось тернистими шляхами і розцінювалось різними дослідниками у різні роки неоднозначно. Разом з тим в Україні ще в 20-ті роки і пізніше, в період політичної «відлиги» у 50-60-ті роки, був виконаний надзвичайно великий обсяг роботи по вивченню та висвітленню історії суспільно-економічної думки в Україні з кінця XVI і до початку XX ст. Проте методологія дослідження, що сформувалася в рамках офіційної ідеології тоталітаризму не могла не позначитись на характері й теоретичному рівні цих досліджень, зроблених оцінках і висновках. Значна політизованість, применшення впливу західної економічної науки або трактування цього впливу переважно з негативного боку, недооцінка національного аспекту, особливостей розвитку української економічної думки не могли не призвести до значних наукових втрат.

З набуттям Україною самостійності та незалежності, до українських істориків економістів приходить розуміння необхідності висвітлення реальної картини історії української економічної думки на засадах неупередженого аналізу із застосуванням методологічних досягнень сучасності. З рядом статей щодо цього виступили на сторінках української преси Л. Горкіна, Т. Дерев'янків, С. Злупко, Н. Петровська, В. Сікора [1, с. 5]

Метою даної статті є аналіз історичних умов та особливостей економічного розвитку, що ста-

ли підґрунтям для розвитку на теренах України економічної теорії та формування різноманітних економічних шкіл.

Виклад основного матеріалу. Відміна кріпацтва була необхідною передумовою економічного розвитку у XVIII-XIX ст. в Україні, адже до 1796 року чисельність кріпаків на Україні становила 55.5% населення [2, с. 145].

Реформа 1861 року поклатала початок розвитку нових соціально-економічних відносин, а економічна думка того часу розвивалась навколо подальшого економічного і політичного розвитку країни. Ліквідація феодально-кріпосницької системи і перехід до нового способу виробництва пробудили до активного політичного життя широкі верстви населення і зокрема українську національну буржуазію. Визначне місце в цьому процесі посідали «громади», які утворились в ряді міст України. Значний вплив на ідеологічний напрям громад мав щомісячний журнал «Основа», який видавався у 1861-1862 рр. Редакція «Основи» опублікувала ряд статей на економічні теми - статті про розвиток торгівлі, про ціни на сільськогосподарські продукти.

В період скасування кріпосного права економісти основним девізом своєї економічної доктрини вважали максимальний розвиток приватної ініціативи, вільної конкуренції і мінімальне втручання держави в економічне життя.

Таким чином, розклад феодально-кріпосницького ладу, початок формування капіталістичного укладу і масові виступи селянства і козаків справили безпосередній вплив на фор-

мування суспільно-економічної думки в тогочасній Україні, а основним питанням, навколо якого зосередилась ідеологічна боротьба - було селянське питання.

В другій половині XIX століття розвиток економічної теорії в Україні відбувався у сфері впливу та самобутньої інтерпретації на власному суспільно-економічному ґрунті класичної школи політичної економії, західно-європейських та російських соціалістичних вчень, у тому числі й марксизму; плідний розвиток психологічного напрямку (київська психологічна школа) готував ґрунт для наступного розвитку його маргінального та математичного відгалужень, тощо. На відміну від Заходу, в Україні ще в 90-х роках зберігається досить відчутний вплив концептуальних положень класичної школи, маржіналізм тільки починає формуватись у самостійний напрямок, надзвичайно популярною у наукових економічних колах залишається економічна теорія марксизму.

Один із кращих спеціалістів з історії економічних вчень М.Туган-Барановський, характеризуючи основні тенденції та напрямки розвитку економічної думки у XIX ст., відзначав, що все більше увага економістів переноситься на соціальні явища, породжувані капіталізмом, на розв'язання питання «про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства». Саме при відповіді на це питання, вважав вчений, політична економія й розпалась на три основні напрямки, представлені, по-перше, захисниками нерегульованого товарно-господарського ладу; по-друге, виразниками ідей соціалізму як антиподу першого; і, нарешті, третього, який «прагне зберегти товарно-господарський лад, пом'якшивши у той же час, шляхом посилення державного втручання в інтересах слабих, різкість класових антагонізмів» [3, с. 45].

Перший з визначених напрямків був представлений у світі класичною політичною економією, на зміну якій прийшла так звана австрійська школа з її теорією граничної корисності. В Україні ж у другій половині XIX ст., власне до початку 90-х років, політична економія все ще знаходилась в ар'єргарді економічної теорії порівняно з передовими країнами Західної Європи та США.

На відміну від провідних країн Заходу для України, як і для Росії, в останній третині XIX ст. головною залишається проблема капіталістичного розвитку в умовах напівкріпосницької самодержавної імперії. Це значною мірою пояснює той факт, що політична економія, представлена в Україні у 70-80-ті роки плеядою вчених, передусім - викладачами Київського, Харківського, Новоросійського університетів та інших вищих учбових закладів, серед яких М. Бунге, М. Зібер, А. Антонович, Г. Цехановецький, К. Гаттенбергер, М. Коссовський, М. Вольський та багато інших, продовжувала розвиватися на базі класичної школи та її пізніших відгалужень.

Разом з тим теоретичні уподобання різних вчених розмежовувались, набували все більшої популярності ідеї протекціонізму. Спадщина професіональних українських політекономів того часу свідчить, що серед них залишається все менше беззастережних прихильників загально-філософської концепції класиків щодо «природного права» людини та відповідно індивідуалістичного «економічного егоїзму», натомість, все більшої популярності набувають, з одного боку, ідеї Джона - Стюарта Мілля, а з другого боку - концепції засновників німецької школи - Фрідріха Ліста, Бруно Гільдебранта та ін.

Посиленню уваги українських політекономів до соціального та історичного аспектів у трактуванні економічних явищ та законів значною мірою сприяв вплив економічної теорії марксизму. Особливо це виявилось у творчості таких відданих прихильників марксизму, якими були в Україні, зокрема, перший його глибокий коментатор та популяризатор, професори Київського університету Микола Іванович Зібер та Харківського університету Микола Миколайович Коссовський. Щодо М.Зібера, він поділяє марксистську точку зору на історичну обумовленість економічних законів та минулий характер капіталізму, заміну його планомірною діяльністю, що повинна прийти «на зміну хаотичному та безтямному веденню господарства егоїстичним шляхом» [4, с. 22]. Проте цього методу М.Зібер не сприйняв, далеко відходячи від нього у своїх уявленнях, баченні майбутнього суспільства та шляхів до нього.

М. Коссовський, подібно до М. Зібера, вважав, що історична розробка господарських явищ «розвіяла на порох ілюзії класиків», що «становленням вічних непорушних природних законів є, безперечно, одним з найбільш слабких місць класичної політичної економії». [5, с. 29-30] Як і М.Зібер, він не став діалектичним матеріалістом, залишившись у цілому на засадах еволюціонізму.

Щоб краще уявити мотиви, які визначали відношення тих чи інших українських економістів до марксизму, а також до інших новітніх на той час - австрійської, етичної та соціально-політичної шкіл, потрібно взяти до уваги не тільки їх відданість або критичне ставлення до уявлень класичної школи, але й той складний процес теоретичної переорієнтації, який на Заході, по-суті, вже завершився і який продовжувала бурхливо переживати політична економія в Україні та Росії. Економічна література того часу відбиває всю складність теоретичних переживань української політичної думки. Від того, яким теоріям класичної школи та її відгалужень віддавав перевагу той чи інший економіст, як правило, залежало і його відношення до новітніх на той час шкіл - нової німецької, австрійської та ін., а також марксизму. При цьому марксизм відіграв роль інтенсивного каталізатора у цьому складному процесі вибору й визначення шляхів подальшо-

го розвитку політико-економічного знання в Україні.

Характерною рисою розвитку політико-економічної думки в Україні в останній третині XIX ст. стає все більш відчутний відхід від канонів трудової теорії цінності класиків і разом з тим поглиблення критичного аналізу розвитку цієї теорії марксизмом. Негативну позицію стосовно трудової теорії цінності зайняв професор М. Бунге - фундатор всесвітньо відомої Київської психологічної школи. Уже в 50-60-х роках XIX ст. він глибоко аналізує і критично переосмислює теорії представників пізніших відгалужень класичної школи - Ж.-Б.-Сея, Н. В. Сеніора, Г. Ч. Кері та інших. У 60-70-х роках він вводить у свій курс та підручник «Основания политической экономии», який було видано у Києві у 1870р., засади психологічної школи, а пізніше викладає її основні концепції у порівнянні з іншими напрямками політекономічного знання у фундаментальній праці «Очерки, политика - экономическая литература». Ідеї М.Бунге розвивав і його учень, професор того ж університету Дмитро Іванович Піхно, видавши такі відомі на той час праці, як «Закон спроса и предложения. К теории ценности» та «Основания политической экономии» відповідно у 1886 та 1890 роках та ін.

Відаючи данину німецькій історичній школі, вчені Київської психологічної школи використання історико - емпіричних підходів поєднували з ідеєю регулюючого впливу держави в економічному житті. Один із пізніших наступників ідей цієї школи відомий вчений - економіст Олександр Петрович Білимович головним її достоїнством вважав те, що «в багатьох найбільш основних питаннях як в економічній теорії, так і в економічній політиці вона різко розходиться з іншою школою російських економістів - марксистською в теорії та народницькою в політиці» [6, с. 13].

Київська психологічна школа підготувала добрий ґрунт в Україні для сприйняття ідей маржіналізму, який на цей час склався на Заході у самостійну і надзвичайно впливову течію (австрійська, англо-американська та математична школи). І саме внесення ідей маржіналізму в науковий обіг одночасно з критичним переглядом теоретичних засад як класичної школи, так і німецької історичної, а також марксизму складало характерну особливість формування економічної думки на зламі століть.

Внесення у психологічний напрямок політичної економії засад австрійської школи надало йому, образно кажучи, друге дихання. Абстрактно-дедуктивний метод дослідження, застосований представниками цієї школи, внесення ними таких нових елементів аналізу, як величина «граничної корисності», фактор рідкості та ін., дозволили подолати ряд суперечностей старої психологічної школи. Одним із перших в Росії та Україні звернув на це увагу М.Туган-Барановський, зробив порівняльний аналіз австрійської школи. Пізніше, про-

аналізувавши розвиток теорії граничної корисності від її витоків, вчений зробив висновки про доцільність її використання в економічних дослідженнях, зрозумів потужність та перспективність методів граничного аналізу. Хоча теорія граничної корисності служить у М.Туган-Барановського своєрідним завершенням теорії трудової цінності Рікардо [1, с. 45].

Для післяжовтневого розвитку економічної теорії в Україні характерні ті ж риси, що і для загально радянської економічної думки. Політекономія перетворилась на описову науку, яка доводила правильність економічного курсу партії та уряду, господарські форми, суб'єктивно створювані ними, соціалістичними і єдино можливими. Вчені у своїх дослідженнях спирались на дезінформовано статистичні джерела, були позбавлені можливості користуватися досягненнями зарубіжної наукової думки, що було несумісним з об'єктивним економічним аналізом. Тому політична економія соціалізму не тільки все далі відходила від свого предмета, а й поступово перепліталась з політикою. І це повністю відповідало інтересам бюрократичної системи, якій абсолютно не потрібна була правда про об'єктивний стан виробничих відносин радянського суспільства. Розквіт економічної думки на Україні прийшовся на 20-30-ті роки, її занепад на 30-60-ті, короткий період відродження на 60-ті, а криза на 70-80-ті, і знову період відродження, що розпочинається в другій половині 80-х років. [7, с. 408]

У 20-х роках в Україні, де розвиток економічної науки відображав цивілізаційні особливості національної економіки (зокрема це проявлялось в організації селянського господарства, якому не була притаманна «общинність», і яке спиралось на приватний інтерес), ленінська програма побудови державного соціалізму не знаходила підтримку. Критикуючи програму більшовиків, М.Туган-Барановський, В. Косинський, К. Воблий та інші виступали проти націоналізації, що на їх погляд призведе до більшої анархії, ніж капіталізм, оскільки неможливо створити такий апарат, який зможе замінити саморегулюючу силу ринку.

У 1918 р. була створена Українська Академія Наук, в якій М.Туган-Барановський очолив соціально-економічний відділ. За його ініціативою в 1918 р. був створений Інститут економічної кон'юнктури (він став його директором), який мав на меті проведення економічних досліджень закономірностей суспільного розвитку та вироблення рекомендацій для його соціально-економічного стимулювання. Після його смерті в 1919 р. інститут очолив М.Птуха, згодом - К.Воблий, Р.Орженцький. Розробки цього інституту базувались на дослідженнях світової економічної теорії, і були спочатку орієнтовані на обґрунтування хибності економічної програми більшовизму, на розробку плану самостійного розвитку України (формування української кооперації, власної валюти

і т. ін.), а коли більшовизм вкоренився - на рення наукової концепції планування, створення нової системи фінансів, єдиної системи української сільсько - господарської кооперації.

В той час українська наукова думка включала різноманітні напрямки дослідження. В 1920 р. було засновано Товариство економістів, до якого входили такі видатні вчені як Є. Слуцький, К. Воблий, Р. Орженцький, М. Птуха, Ф. Задорожний та інші, що займались теоретично-економічним та прикладним аналізом народного господарства. В теоретичних концепціях того часу відстоюється думка про регулюючу роль ринку та ринкових цін, про неможливість зведення їх в економічних відносинах до системи натурального та трудового (вартісного) обліку. Вказувалось на те, що не зважаючи на декларування цієї системи, держава повинна орієнтуватись на ринок та ринкові показники. В той час українська економічна думка досягла значних наукових висот і за рівнем та напрямками досліджень знаходилась в авангарді світової економічної думки. Праці Є. Слуцького, К. Воблого, Р. Орженцького, М. Птухи, Л. Яснопольського, О. Чаянова, О. Фелінцева та інших отримали світове визнання. Проте орієнтація владних структур на тоталітаризм поклала край розвитку економічної думки в Україні, перетворила її на складову радянської економічної теорії. Були закриті щойно створені інститути та кафедри, припинені економічні дослідження, багато вчених було вислано з країни. З 30-х років змістом наукових досліджень стає доведення переваг економічної політики, що будується за «класовим принципом», а самі дослідження пронизуються ідеями планування, директивності, централізму. Науковців, що підносили ці ідеї, відносили до складу «офіційних» і лише вони могли розраховувати на визнання, оскільки їхні ідеї не розходились з ідеологічними постулатами Компартії. До них можна віднести таких, як В. Чубар, О. Шліхтер, В. Введенський, Т. Жигалко та ін. Роботи цих економістів майже нічим не відрізнялись за спрямуванням, але все ж містили наукові положення щодо визначення принципів соціалістичного планування (серед яких балансовий метод), планового ціноутворення, планування товарообігу (особливо в частині побудови економіко-математичних моделей), кредитного планування та ін.

Особливе місце займала тоді критика «волобуївщини» як прояву націоналістичних настроїв в економічній думці. М. Волобуєв 1928 р. виступив на сторінках преси з ідеєю про переваги самостійного економічного розвитку України, зазначаючи, що імперська політика Росії сприяла спотворенню природного розвитку продуктивних сил України, пристосуванню її економіки до власних потреб. Він вказував на те, що Україна володіє достатнім потенціалом, аби інтегрувати до світової господарської системи самостійно, безпосередньо, а не через російську економіку, за що був оголошений ворогом соціалізму і радянської держави. Згодом були

оголошені ворожими, буржуазними ідеї М. Туган - Барановського, Є. Слуцького та інших.

З цього часу економічна думка України розвивається відповідно до соціального замовлення, знаходиться в ізоляції від світової економічної думки. Її відродження починається разом із відродженням інших економічних наук в 60-х роках «політичної відлиги». Саме в цей час виходять з друку праці українських вчених І. Лукінова, Ю. Пахомової, В. Корнієнка, І. Ястремського та інших. В роботах цього періоду розробляються теоретичні засади впровадження господарського розрахунку, йдеться про місце та роль товарно-грошових відносин в економічному розвитку. В українській економічній літературі, як і в радянській взагалі, починають обговорюватись проблеми, що чекали свого вирішення ще у 30-ті роки. Однак період піднесення змінюється періодом застою - коли одвічні проблеми політекономії соціалізму починають розглядатись в контексті «розвинутого соціалізму». Але і в цей період з'являється низка фундаментальних праць, в яких характеризуються проблеми розвитку економічного механізму, теоретично розробляються підходи до використання ринкових форм в умовах соціалізму. Саме в цей час з'являються праці з «історії економічної думки», де аналіз її розвитку ведеться не лише з позицій критики, а й позитивного внеску. На кінець 80-х - початок 90-х років в Україні починають формуватись засади сучасної концепції суспільного розвитку, з'являється ряд статей та публікацій в українській науковій пресі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Повернення української економічної теорії в лоно світової економічної думки тільки розпочинається, її ставлення до процесів, що відбуваються, ще не визначене. Але вже тепер в економічній літературі панує плюралізм поглядів, який сприяє розвитку науки. З огляду на це, в Україні існують передумови розвитку економічної теорії. Але такий процес має відбуватись на тлі переосмислення економічної спадщини та розвитку прогресивних економічних концепцій сучасності. Значну роль в цьому процесі повинна зіграти молода економічна еліта, вільна від стандартів тоталітарного мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні / Л. П. Горкіна. - К.: Наукова думка, 1994. - С. 5, 42.
2. Коропецький І. С. Українські економісти 19 століття та західна наука / І. С. Коропецький. - К., 1993. - 407с.
3. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М. И. Туган-Барановский. - СПб.: 1905. - С.45.

4. Зибер Н. И. Сравнительное изучение перво-бытного права // Собр. соч.: В 2 т./ Н. И. Зибер. - СПб.: 1900.- Т.2 - С.22.
 5. Коссовський Н.Н. Теория денежного обращения. Ценность и цена// Записки Харьковского университета. - 1882. - Т.1. - №1. - С. 29-30.
 6. Билимович А. Д. Памяти Д. И. Пихно / А. Д. Билимович. - СПб.: 1913. - С.13.
 7. Історія економічної думки України. Навч. посібник. Ред. М. С. Тимошик. - К., 1996.- С.408.
-